

Степан ІВАНИК

АНАЛІЗ ПОНЯТТЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ
ОСНОВИ ПОЧУВАНЬ СТЕПАНА БАЛЕЯ В
ТРАДИЦІЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ ШКОЛИ
КАЗІМЕЖА ТВАРДОВСЬКОГО

Степан Балея як учень Казімежа Твардовського

Степан Балея, поза сумнівом, належав до грона найвидатніших і водночас найбільш улюблених учнів засновника львівської філософської школи Казімежа Твардовського. Народився в 1885 році в Великих Бірках Тернопільського повіту¹. У 1903 році закінчив гуманістичну гімназію в Тернополі, після чого до 1907 року навчався на філософському факультеті Львівського університету. У 1911 році Балея здобув ступінь доктора філософії, захистивши написану під керівництвом Твардовського докторську дисертацію «Про потребу реконструкції поняття психологічної основи почувань»². У 1908–1928 роках працював учителем у гімназіях з українською мовою навчання в Перемишлі, Тернополі і Львові, а в 1920–1925 роках викладав логіку, психологію та вступ до філософії в Таємному Українському Університеті у Львові³.

У 1912 році Балея отримав наукову стипендію австрійського міністерства освіти, завдяки якій провів два роки на науковому стажуванні в Берліні (у Карла Штумпфа) та Парижі. Отримання цієї стипендії Балеєм мало свого часу значний суспільно-політичний резонанс, оскільки польська народно-демократична преса гостро відреагувала на її надання молодому українському вченому⁴. Твардовський виступив на захист свого учня, присвятивши цій справі спеціальну статтю, яка була опублікована в газеті «Słowo Polskie» 13 вересня 1912 року⁵, а вже наступного дня передрукована

українською мовою в газеті «Діло»⁶: «Оскільки д-р Степан Балея є моїм учнем і оскільки згадану допомогу на виїзд за кордон йому надало міністерство освіти на підставі одноголосної ухвали грона професорів філософського факультету, прийнятої на мій запит, тому з дозволу шановної редакції я заберу слово в цій справі... [Шановна редакція] виражає, наскільки я добре розумію, переконання, що стремління в напрямку наукової кар'єри в середовищі українського суспільства не можуть узгоджуватися з участю в польських наукових гуртках чи зі співпрацею в польських наукових часописа. [...] Це переконання видається мені в корені хибним. Його наслідком був би принцип, що українець не повинен здобувати освіту в польському університеті і користуватися усіма існуючими в ньому засобами навчання. [...] Так само, отже, поляк не міг би здобувати освіту у французьких чи німецьких університетах і брати участь в присвячених науковим справам зібраннях французьких чи німецьких студентів, якби, звичайно ж, був до них допущений; так само далі не повинен писати для французьких чи німецьких часописів, якщо не хоче, щоб його за це звинуватили, якщо він виявить намір працювати для власного народу». У свою чергу в листі до Твардовського, датованим 15 вересня 1912 року, Балея написав: «Я невимовно вдячний ясновельможному пану Професору за пояснення, пов'язані з моєю справою, і заміщені в «Słowie Polskim». А це є настільки цінне для мене не тільки з того приводу, що пан Професор може, навіть, наражаючи свою популярність, таким шляхетним способом захищає мене перед прикрими для мене підозрами; я високо їх ціную передусім з того приводу, що в моїх очах, і в очах інших українців це буде живим прикладом об'єктивності і доброзичливості ясновельможного пана Професора в стосунку до його учнів української національності. Я вірю, що колись навіть самі поляки будуть вдячні пану Професору за те, що будуть мати можливість вказати на такі факти і можливо навіть будуть цим пишатися. Те, що я маю на увазі, може найкраще проілюструють слова, сказані одним українцем, з котрим я розмовляв про цей випадок: «Я не знаю, чи багато знайшлося б українців, які в аналогічному випадку спромоглися б повестися таким самим джентльменським чином, як проф. Твардовський»⁷.

Друга справа, в якій заступництво вчителя дозволило Балеєві продовжити наукову кар'єру, була вже набагато важливіша і мала місце в 1925–1927 роках. У 1925-му році Твардовський на прохання Балея виступив з ініціативою габілітації українського вченого в Університеті Яна Казімежа у Львові. Однак тут на перешкоді стала діяльність Балея, пов'язана з його викладанням в Таємному Українському Університеті, оскільки консервативна польська професура не бажала бачити у своєму колі «русина». Про подробиці цієї справи і роль, яку відіграв у ній Твардовський, дізнаємося з записів у щоденнику останнього:

12 листопада 1925 року, четвер:

«Я розмовляв сьогодні з проф. Сплавінським в справі габілітації Балея, котрий звернувся кілька тижнів тому до мене, виявляючи мені свій намір і просячи розвідати думку грона професорів Гуманістичного факультету. Сплавінський засвідчив, що така габілітація йшла б по лінії його державно-національних поглядів. Однак він висловив побоювання, чи не стане на перешкоді діяльність Балея в Таємному українському Університеті. Пообіцяв теж з'ясувати, як би на Балея і його справу дивилися українські кола»⁸.

25 листопада 1925 року, середа:

«Після екзамену я розмовляв з Хилінським і Закшевським про наміри габілітування Балея [...] Закшевський однак висловив побоювання, чи особа Балея не стане кристалізаційним осередком різних українських тенденцій в Університеті, він вважає, що належало б довідатися про особу Балея як гімназійного вчителя в Кураторіум, а також вважає, що участь у таємному університеті може негативно вплинути на думку Ради факультету»⁹.

27 листопада 1925 року, п'ятниця:

«Я розмовляв з Вітковським і Буландою про намір габілітування Балея. Вітковський був би за, якби Балея не навчав у таємному українському університеті. Буланда висловився з більшою обережністю, побоюючись, що на психологічні заняття Балея міг би приймати самих українців – зрештою під час занять розмова між ним і працюючими студентами могла б також проходити по-українськи, хоча б навіть і не з його ініціативи. Обидва порушили думку, чи не міг би Балея габілітуватися в якомусь іншому місці, не у Львові»¹⁰.

12 грудня 1925 року, субота:

«Після засідання [інавгурація нового ректора] я запитав Балея, чи він брав участь у таємному українському університеті. Виявилось, що участь брав, але в певній обмеженій формі, що має мені найближчими днями пояснити»¹¹.

23 грудня 1925 року, середа:

«Був потім у мене Балея, з котрим я обговорював певні подробиці пов'язані з наміром його габілітації, а особливо справу його участі у так званому таємному українському університеті»¹².

14 липня 1926 року, середа:

«В обід був у мене д-р Балея, якому я представив підсумок своїх інтерв'ю в справі його запланованих старань габілітуватися у Львові. Я сказав йому, що ці інтерв'ю не переконали мене в тому, що його зусилля пройдуть гладко, хоча й не вважаю це за виключене. Я повідомив йому відразу, що у зв'язку з утворенням у Варшаві кафедри педагогічної психології я порекомендував його там у листі до Ради факультету, яка звернулася до мене з проханням про думку щодо кандидатів, і що В. Вітвіцький має намір виступити там з відповідним запитом. Так само, сказав я Балеєві, я збираюся висунути його кандидатуру для Віленського університету, який також звернувся до мене у справі зайняття місцевої кафедри психології. Д-р. Балея помітно був радий цьому»¹³.

Врешті-решт, завдяки наполегливим клопотанням Твардовського і Владислава Вітвіцького, 1 січня 1928 року Балея був офіційно затверджений в якості «контрактного професора» (а з 16 жовтня 1928 року в якості «надзвичайного професора») на кафедрі виховної психології Варшавському університету, де плідно працював до кінця свого життя (1952). У листі до Твардовського від 10 січня 1928 року Балея писав: «Великошановний пане Професоре! У свою номінацію я почав вірити насправді тільки від учора, тобто від дня, в якому мені було вручено декрет. Справа тягнулася так сильно довго, що я вже повністю втратив віру, незважаючи на обіцянки і запевнення. Навіть оголошення в «Monitorze» не видавалося мені повною гарантією остаточного врегулювання моєї номінації. Але тепер я все ж можу собі сказати, що те, про що я мріяв, здійснилося, хоча й окупилося певною

психічною мукою, штучно маскованою ззовні. І ще те собі кажу багато разів, що здійснення моєї мрії я завдячую тільки доброзичливості і опіці пана Професора. Сердечні привітання, які я отримав від його особи, є новим доказом цього»¹⁴.

Будучи професором Варшавського університету, Балеї не втратив зв'язку з українським науковим середовищем: 3 червня 1935 року він прочитав лекцію «Завдання сучасної психології» в Українському науковому інституті у Варшаві¹⁵, 2 листопада 1935 року взяв участь у I Українському Педагогічному Конгресі у Львові, на якому виступив з доповіддю «Психологія характеру»¹⁶, публікував свої роботи в українських періодичних виданнях, таких як: «Літературно-науковий вісник Товариства ім. Т. Шевченка», «Медичний вісник», «Наука і письменство», «Український медичний вісник», «Шляхи».

До свого від'їзду зі Львова до Варшави Балеї брав активну участь у науковому житті школи Твардовського, головним чином, в роботі Польського Філософського Товариства (ПФТ), де грав одну з перших скрипок. Балеї був першим українцем, який долучився до діяльності ПФТ: протокольний запис про його затвердження в дійсні члени ПФТ датується 12-м листопада 1910-го року¹⁷. Варто зауважити, що в 1925 році саме з його ініціативи була утворена психологічна секція Товариства, яку Балеї очолював до 1928 року. Ось повний список виголошених Балеєм наукових доповідей на засіданнях ПФТ¹⁸:

1) «З психології статевих почуттів» (частина перша): 116 пленарне наукове засідання ПФТ 1 липня 1911 року;¹⁹

2) «З психології статевих почувань» (частина друга): 117 пленарне наукове засідання ПФТ, 8 липня 1911 року;²⁰

3) «Психоаналіз певної помилки Словацького»: 243 пленарне засідання ПФТ, 27 жовтня 1923 року;²¹

4) «Про фехнерівський принцип допомоги»: 1 засідання психологічної секції ПФТ, 2 травня 1925 року;²²

5) «Психологічна структура квадрату»: 6 засідання психологічної секції ПФТ, 23 січня 1926 року;²³

6) «Показ різних випадків психічно хворих»: 9 засідання психологічної секції ПФТ, 15 квітня 1926 року (разом з Я.Фростігом);²⁴

7) «Про види вчування»: 13 засідання психологічної секції ПФТ, 30 жовтня 1926 року;²⁵

8) «Афект як виховний засіб»: 20 засідання психологічної секції ПФТ, 20 лютого 1928 року.²⁶

Про останній виступ Балея на засіданнях ПФТ Твардовський у своїх щоденниках писав так:

20 лютого 1928 року, понеділок:

«Ввечері була психологічна секція ПФТ, на засіданні якої Балея, прибувши на два дні з Варшави, де викладає з другої половини січня як «контрактний професор» педагогічну психологію, виголосив доповідь «Афект як виховний засіб». Ця доповідь була повторенням його варшавської інавгураційної лекції. Після доповіді я звернувся до нього з прощальною промовою, дякуючи йому за роботу в Товаристві. Балея подякував за мої слова і прощаючись звернувся до мене з дуже сердечними і прямо зворушуючими мене словами вдячності. У цій промові він виявив себе з дуже шляхетного боку і не одного з присутніх, як вони мені потім казали, глибоко зворушив. Потім гроно з 16 осіб подалося на спільну з Балеєм вечерю до готелю Жорж, де ми провели дві години в дуже приємному настрої»²⁷.

Степан Балея збагатив українську і світову філософську думку такими працями: «Про поняття психологічної основи почувань» (1911), «Про різницю між судженневими та представними почуваннями» (1911), «З психології творчості Шевченка» (1916) «Про судженневі почування» (1916)²⁸, «Судженневі почування і «наставлення»» (1918), «Психоаналітичні зауваження до генези поеми Словацького «В Швейцарії»» (1921), «Трійця в творчості Шевченка» (1925), «Психоаналіз однієї помилки Словацького» (1925), «Зауваження про поділ почувань на представленневі та судженневі» (1931), «Дороги самопізнання» (1947), а особливо варто відзначити, що Балея був автором перших підручників з психології (1922)²⁹ і логіки (1923)³⁰ українською мовою. Дослідити всю наукову спадщину Балея у межах даної статті не можливо, тому ми обмежимося розглядом найбільш репрезентативної, на нашу думку, праці українського філософа: його докторської роботи «Про потребу реконструкції поняття психологічної основи

почувань», написаної під керівництвом Твардовського. Однак, перед тим як безпосередньо розглянути вищезгадану роботу Балея, необхідно визначити методологічні і теоретичні парадигми школи Твардовського, які становлять її ідейну вісь і на підставі яких ми могли б оцінити значання роботи українського філософа для розвитку традиції львівської філософської школи. З цією метою необхідно розглянути конститутивні елементи філософії самого засновника львівської школи.

Методологічні і теоретичні парадигми школи Твардовського

1. Аналіз понять.

Аналітичний метод, що полягає у детальному аналізі понять і значень, був в основі філософії Твардовського. Його він використав уже у докторській роботі «Ідея і перцепція. З епістемологічних досліджень над Декартом», виконаній під керівництвом Brentano³¹ (1892), а пізніше не відмовлявся від нього навіть у своїх нефілософських працях, наприклад таких як «Про патріотизм»³² (1919) чи «Про достоїнство університету»³³ (1933). Точне формулювання понять, які входять в сферу філософського дискурсу – це перша умова філософування: такою є програмна теза філософії Твардовського, обґрунтована ним у праці «Про ясний і неясний філософський стиль» (1927). Вживання однозначних назв, яким відповідають ясні поняття, є для Твардовського етичним постулатом наукової роботи. Цікавою у зв'язку з цим є його ідея про те, що «неясність стилю деяких філософів не є неминучим наслідком чинників, які кореняться в предметі їх висновків, а випливає з мутності і неясності їхнього способу мислення»³⁴. На його переконання, мова є зовнішнім виразом мислення, а мислення у свою чергу відбувається за допомогою абстрактних понять, які є символами-знаряддями мислення. Тож неясність мови є прямим наслідком неясності мислення: «хто ясно мислить, той теж би ясно писав, а про автора, який неясно пише, слід було б судити, що він не вміє ясно мислити».³⁵

Отже, бачимо, що Твардовський визначав роль аналітичного методу у вбереженні філософію від спекуляцій: поняттєвий аналіз

надає дискутованим проблемам однозначний сенс. Важливо також відзначити, що Твардовський, як і його вчитель, австійський філософ Brentano, надавав перевагу аналізу саме в рамках дескриптивної психології.

2. Інтроспекціонізм

Що стосується методу інтроспекції, то і тут Твардовський переймає парадигму Brentano: «Внутрішній досвід не є об'єктом відсталих психологів; навпаки, він являє собою єдиний спосіб, яким ми можемо зачерпнути безпосереднє знання психічних явищ»³⁶. Та Твардовський не зупинився на простому перейнятті постульованого в філософії Brentano методі. Справа в тому, що Brentano у своїй «Психології з емпіричної точки зору» звернув увагу на те, що хоча інтроспекція і є єдиним джерелом безпосереднього пізнання психіки, все ж вона не є вільною від недоліків, найбільший серед яких – це її суб'єктивність, тобто відсилання до власної психіки суб'єкта³⁷. У своїй роботі «Про акти та витвори» (1913)³⁸ засновник львівської філософської школи запропонував оригінальний спосіб подолання цього недоліку інтроспективного методу, який він назвав предметним методом. Його суть полягає в тому, що він не обмежується реєстрацією психічних явищ суб'єкта, а поширюється також і на факти чужих психічних явищ. Емпіричним джерелом цього методу є «усі факти, речі, непсихічні предмети, в яких в якийсь спосіб відображаються психічні факти, отже, усі психофізичні акти і витвори, тобто такі фізичні акти, які супроводжуються впливаючими на них психічними актами, і такі фізичні витвори, які з'являються завдяки психофізичним актам»³⁹. Як психофізичні акти, так і психофізичні витвори є наочними виразами психічних актів і витворів, саме тому перші можуть опосередковано вказувати на останні. Завдяки цьому ми можемо отримати опосередковану інформацію про чуже, недоступне для інтроспекції, психічне життя.

3. Класифікація психічних явищ

Твардовський в своїх епістемологічних дослідженнях опирається на брентанівську класифікацію психічних явищ, яка фактично віддзеркалювала стан досліджень сфери психічних явищ

кінця XIX століття. Однак він лишається далеким від визнання цієї класифікації як остаточної, а навпаки вважає, що відкриття нових властивостей психічних явищ неодмінно відобразитися і на їхній класифікації. Так, у доповіді Твардовського на засіданні ПФТ під назвою «В справі класифікації почувань» читаємо: «кожна класифікація віддзеркалює стан дослідження на даний час. Оскільки дослідження просуваються вперед, викриваючи нові властивості явищ і нові відношення між ними, цей прогрес також повинен знайти вираз в модифікаціях, введених до класифікації цих явищ. І тільки шляхом таких поступових модифікацій по мірі просування досліджень наука наближається до остаточної класифікації досліджуваних явищ»⁴⁰. Для Твардовського, отже, немає сумнівів щодо того, що психічні явища підлягають класифікації, навіть такі складні з них, як почування. У своїй праці «В справі класифікації психічних явищ»⁴¹ Твардовський запропонував таку класифікацію психічних явищ:

- 1) представлення (уявлення і поняття);
- 2) судження;
- 3) почування;
- 4) акти волі.

Ця класифікація є розвитком класифікації психічних явищ Brentano: Твардовський розділив останню групу психічних актів на два окремі класи: почування і акти волі («Почування і прояви волі необхідно, як це робилося до сих пір, і надалі вважати двома принципово різними типами психічних явищ»⁴²). Суттєва різниця між Твардовським і Brentano полягала ще й у тому, що перший не зводив відношення між окремими класами психічних явищ до твердження, що представлення є основою решти класів, натомість вбачав зв'язок між інтелектуальними психічними актами (наприклад судженнями) та почуваннями. Твардовський також вважав, що класифікація судженневих почувань іншого учня Brentano, Алексіуса Майнонга, потребує істотної коректури.

4. Іntenціоналізм

Твардовський слідом за Brentano стверджує, що інтенціональність є характерною рисою актів свідомості. Уже перші твердження у його найбільш відомій праці «Про зміст і предмет представлень» звучать

так: «Психічним явищам представлення собі, судження, пожадання і нехиті постійно відповідає щось, що є представлене, суджене, пожадане чи знеохочене – і без цього ці явища були б нічим»⁴³. Це означає, що немає таких актів свідомості, які не були б інтенціональними, тобто не відносилися б до предметів поза свідомістю і не мали б змістів всередині свідомості. Однак Твардовський зауважив, що Brentano, формулюючи свою теорію інтенціональності, фактично ототожнює «скерування на предмет» і «відношення себе до певного змісту». Отже, постає запитання: який саме з членів інтенціонального відношення, зміст чи предмет, має на увазі Brentano у своїй теорії інтенціональності; чийдеться про предмет, що існує в межах свідомості, чи про предмет, який є трансцендентальним щодо свідомості? Згідно з Твардовським, причиною цієї неясності є той факт, що Brentano не зауважив двозначності назви «те, що представлене», оскільки «те, що представлене» може означати як предмет представлення, так і зміст представлення. Твардовський усунув цей недолік, розрізняючи предмет представлення від змісту представлення:⁴⁴

а) *предмет представлення* – це трансцендентальний предмет, який існує об'єктивно, поза межами свідомості і на який наше представлення скеровується.

б) *зміст представлення* – це іманентний предмет, психічний образ предмету представлення.

Яку роль відіграє поняття «змісту представлення» в концепції інтенціональності Твардовського? Його значення, на думку Твардовського, полягає передусім у тому, що він є зв'язковою ланкою між актом представлення і предметом представлення: через свій зміст акт представлення вказує на представлений предмет. На відміну від новочасових емпіристів та Канта, які вважали зміст репрезентацією предмету, що заслонює собою предмет і виступає замість нього, Твардовський показав, що зміст надає доступ до предмету, «уприсутнює» його; різні змісти інформують про різні грані предмету. Отже, поняття «змісту представлення» у Твардовського дозволяє зрозуміти, яким чином досвід може трансцендувати, виходити за свої межі, адже саме зміст є тим елементом психічного акту, через який це трансцендування відбувається. Інакше кажучи,

теорію стосунку змісту до предмету Твардовського можна вважати своєрідним обґрунтуванням позиції епістемологічного реалізму

Отже, бачимо, що філософія Казімежа Твардовського характеризується поєднанням емпіричних методів з логічним аналізом. При цьому можна чітко виокремити такі конститутивні елементи:

- 1) аналіз понять (аналітичний метод);
- 2) інтроспекціонізм (метод «внутрішнього сприйняття»);
- 3) інтенціоналізм (постулат інтенціональності психічних актів);
- 4) класифікація психічних явищ (на представлення, судження і емоційно-волітивні акти).

Виразно видно, що точкою опори філософської доктрини Твардовського є брентанівська концепція філософії. Натомість різниця між Brentano і Твардовським полягала в тому, що останній запропонував оригінальні аргументи на користь філософії свого вчителя, завдяки чому йому вдалося їх суттєво розвинути і модифікувати. Так, брентанівський аналіз понять переріс у принцип ясного філософського стилю, інтроспекціонізм був суттєво доповнений «предметним» методом, інтенціоналізм – розрізненням предмету і змісту представлень, а класифікація психічних явищ – розщепленням брентанівського класу емоцій на дві категорії: почування і акти волі.

На подібні модифікації чотирьох елементів філософії Brentano (з їхнім одночасним прийняттям за точку опори) можна нарапи також у всіх інших його учнів, зокрема у Алексіуса Майнонга, Едмунда Гуссерля, Карла Штумпфа, Антона Хьофлера, Крістіана Еренфельса, Антоні Марті, Оскара Крауса, Альфреда Кастіля, Гельмута Крайбіга, Зігмунда Фройда, Томаша Масарика, Стефана Вітасака, Павла Клоуцка, Іжи Нучковського, Госвіна Уфуеса, Еміля Шмуцльцера, Теодора Ліппса, Хайнца Лінке, Вольфганга Хенке та багатьох інших. Крім того, усі характерні елементи брентанівської філософії становлять каркас філософських досліджень львівських учнів Твардовського: Владислава і Тадеуша Вітвіцьких, Мечислава

Кройца, Тадеуша Чезовського, Леопольда Блауштайна, Саломона Гея та інших. Це дає нам підстави вважати аналіз понять, інтроспекціонізм, інтенціоналізм і брентанівську класифікацію психічних явищ ідейним стрижнем брентанізму як філософської течії і львівської філософської школи (як одного з осередків брентанізму) зокрема. Перші два елементи мають методологічний характер, наступні два – теоретичний. Вони становить ідейний стрижень школи Твардовського та визначають основу мериторичного чинника приналежності до неї того чи іншого філософа. Отже, саме вони будуть виконувати функцію мірила, за допомогою якого ми будемо аналізувати докторську роботу Балея.

Аналіз поняття психологічної основи почувань Степана Балея

Предметом аналізу Балея в його докторській роботі є поняття психологічної основи почувань, введене в науковий обіг учнем Брентано і очільником його філософської школи у Граці, Алексіусом Майнонгом. Це поняття відіграє роль фундаменту етично-психологічних і естетичних теорій Майнонга, Вітасека, Хьофлера та інших представників брентанівської філософської традиції, тому мало б характеризуватися стійкою і міцною конструкцією. Головна мета праці Балея полягає у тому, щоб знайти вади, приховані в понятті психологічної основи почувань, і показати спосіб, як їх усунути.

Оскільки в працях Майнонга, який вперше використав поняття психологічної основи почувань, відсутня ясна і точна дефініція, Балея посилається на Хьофлера. Згідно з Хьофлером, «психологічною основою почувань ми називаємо ті психічні явища (включно з їх змістами) «з» котрих і «через» котрі ми відчуваємо задоволення або незадоволення»⁴⁵. Наприклад, коли ми споглядаємо гарний краєвид, який нам подобається, то вигляд цього краєвиду є чимось «з» чого ми відчуваємо радість і одночасно чимось, що «викликає» нашу радість («через» що вона виникає). Інакше кажучи, вигляд краєвиду, з одного боку, є предметом нашого почування, а з другого – його причиною.

Саме те психічне явище, яке в нашій свідомості репрезентує «з» чого і «через» що ми відчуваємо радість чи смуток, Хьофлер називає психологічною підставою радості чи смутку (у наведеному прикладі роль психологічної підстави відіграє спостереження пейзажу). Інтерпретуючи дефініцію Хьофлера, Балеї підкреслює, що почування знаходиться у подвійному відношенні щодо своєї основи:

- 1) основа є причиною почування;
- 2) почування є психічним актом, який звертається до своєї основи як до свого змісту.

Отже, психологічною основою почувань є психічне явище, яке пов'язане з відповідним почуванням відношенням «причини до наслідку» і «акту до змісту».

Балеї звертає увагу, що Майнонг і Хьофлер, зазначаючи, що психологічною основою почувань завжди є психічні явища, не ставлять жодних обмежень щодо виду цих явищ. Назагал, функцію основи могли б однаково добре виконувати усі три види психічних явищ: представлення, судження і бажання (почування і акти волі). Однак Майнонг і Хьофлер досліджують в основному «інтелектуальну основу», маючи на увазі основу, утворену з представлень або суджень. З огляду на це, вони розрізняють два види почувань:

- 1) представленнєві почування, основу яких складають тільки самі представлення (уявлення);
- 2) судженнєві почування, коли необхідним елементом їхньої основи є наявність судження (переконання).

Визначивши дефініцію психологічної (інтелектуальної) основи почувань, Балеї ставить перед собою такий план аналізу цього поняття:

- a) розглянути інтелектуальну основу в якості причини почування;
- б) проаналізувати інтелектуальну основу в якості змісту почування;
- в) встановити взаємозв'язок між відношеннями «причини і наслідку» та «акту і змісту» в конструкції поняття інтелектуальної основи.

Інтелектуальна основа як причина почування

Враховуючи відмінності у визначенні поняття психологічної основи у різних авторів, Балей зазначає, що:

а) Хьофлер, називаючи психологічну основу причиною почувань, хоча й вбачає певну складність у тому, яким чином те, що є змістом почування, може бути його причиною, не прагне розв'язати це протиріччя;

б) Майнонг піддає сумніву тезу, що психологічна основа є причиною почувань і припускає, що інтелектуальні явища (представлення і судження) насправді не є їхньою причиною. Майнонг пояснює причинно-наслідковий зв'язок інтелектуальних явищ їхньою інстинктивною природою, на зразок юмівського механізму асоціативного зв'язку;

в) Вігасек вважає психологічну основу причиною почувань, однак не повною, а тільки частковою;

г) Саксінгер також утримується від визнання психологічної основи чинником почувань. На його думку, саме представлення неспроможне викликати почування, оскільки для цього потрібна ще відповідна диспозиція. Саксінгер робить висновок, що роль представлення (і взагалі інтелектуальної основи) полягає у тому, що воно актуалізує відповідну диспозицію.

«Так отже, – підсумовує Балей, – бачимо у врахованих нами авторів деякі відмінності у погляді на роль причинного відношення в понятті інтелектуальної основи. Коли одні, як Майнонг та Хьофлер, тяжіють до бачення в основі причини почування, однак не є при цьому вільними від сумнівів, то інші вважають основу однією з умов почувань, частковою причиною, або чинником, який актуалізує диспозицію»⁴⁶.

Інтелектуальна основа як зміст почування

Балей зазначає, що погляд вищезгаданих авторів на зв'язок між актом і змістом свідомості є ідентичним до міркувань на цю тему їхнього вчителя Франца Brentano, які він виклав у I-му томі

своєї «Психології з емпіричної точки зору»⁴⁷. Він передбачає, що відношення акту і змісту є «реальним», спостережуваним у внутрішньому досвіді зв'язком почування з основою. Застосовуючи брентанівську концепцію інтенціональності психічних актів для з'ясування відношення почування до його основи, Хьофлер, Майнонг, Вітасек і Саксінгер приймають, що «почування «відноситься» до чогось і «звертається» на щось». На що саме? – запитує Балея. З дефініції психологічної основи Хьофлера логічно слідує, що почування відноситься до якогось психічного явища. Натомість, на думку Майнонга, Вітасека і Саксінгера, почування відноситься (інтендує) не до психічного явища, яке творить основу, а до предмету, позначеного тим явищем (змістом). Роль основи, отже, обмежується тим, що вона підкладає почуванню певний предмет, на який воно повинно скеровуватися; основане є тим, до чого відноситься почування, а тільки посередником між почуванням і його предметом. До такого висновку вищезгадані автори прийшли внаслідок вирішення дискутованої в рамках брентанівського філософського дискурсу проблеми «змісту і предмету» свідомості, основний вклад в яку зробив Твардовський у своїй праці «Зміст і предмет представлень» (1894).

Проблема, пов'язана з напрямком інтенції почувань, на думку Балея, з'являється при спробах провести класифікацію почувань відповідно до видів їхньої психологічної основи: представлень і суджень. Так, Майнонг вирізняє представленнєві і судженнєві почування, а останні у свою чергу ділить на почування вартості і знання. Наприклад, для того, щоб митець тішився визнанням публіки, йому не вистачить самого уявлення цього визнання: необхідною умовою появи цього почування буде судження (переконання) про дійсність визнання. Саме таке почування Майнонг пропонує називати судженнєвим. У наведеному прикладі воно характеризується тим, що змінює свою якість залежно від зміни судження: так, якщо замість переконання про визнання публіки, митець матиме переконання про її розчарування, то його радість заміниться на смуток. Такий вид судженнєвих почувань називається почуваннями вартості.

До іншої групи судженнєвих почувань належать почування знання, які не змінюють свою якість залежно від зміни судження. Наприклад,

історик прагне відкрити істину для самої істини, тобто для заспокоєння теоретичної цікавості, тому йому абсолютно байдуже, чи істина, яку він відкриє, буде мати характер стверджувального чи заперечного судження. Вирішальним чинником для появи цього почування є сам акт судження, а не його якість (ствердження чи заперечення).

Вітасек прийняв проведену Майнонгом класифікацію судженневих почувань, щоправда з деякими правками:

а) змінив назви почувань вартості і знання на почування судженнево-змістні і судженнево-актні;

б) доповнив класифікацію Майнонга, розподіливши представленневі почування на представленнево-змістні та представленнево-актні.

Балей визнав класифікацію почувань Вітасека найбільш повною, ясною і послідовною і відобразив її за допомогою такої схеми⁴⁸:

Як видно з даної схеми, на підставі різних видів психологічної основи можна виділити чотири типи почувань. Балей розглядає, якою є інтенція почування у кожному з випадків:

а) представленнево-змістні почування звертаються до предмету, який позначений представленням, що становить основу цього почування. До цього типу почувань належить наведений вище приклад зі спогляданням краєвиду;

б) що стосується інтенції судженнево-змістних почувань, то тут Балей вже зауважує суттєві розбіжності в поглядах Вітасека і Майнонга: згідно з Вітасеком, почування звертається до стверджуваного судженням факту, так званого об'єктиву цього судження (наприклад, людина, яка отримує подарунок, тішиться тим, що «має гарний подарунок»); натомість, згідно з Майнонгом, тут

почування звертається не до «об'єктиву», а до предмету судження;

в) найбільш складним виявляється завдання визначити інтенції актних почувань, оскільки вони звертаються не тільки до акту представлення чи судження, а також і до їхніх змістів, а це вже веде до стирання різниці між актними і змістними почуваннями.

«Підсумовуючи, – пише Балеї, – бачимо, що тільки представленнево-змістні почування наразі не представляють в питанні інтенції (крізь призму відношення акту до змісту) ніякої труднощі. Стосовно судженнево-змістних почувань існує сумнів щодо напряду інтенції (предмет чи об'єктив), а стосовно актних почувань обидвох видів неясно, чи і в якій мірі, окрім акту основи, в процесі інтендування бере участь також її зміст (або предмет)»⁴⁹.

Взаємозв'язок відношень «причини і наслідку» та «акту і змісту» в конструкції поняття інтелектуальної основи

Якою є пропорція відношень «причини і наслідку» та «акту і змісту» в понятті психологічної основи? З дефініції психологічної основи логічно випливає, що жодне з цих двох відношень самостійно не утворює поняття основи: для цього потрібна участь обох відношень. Вищезгадана дефініція, однак, нам нічого не говорить про те, чи має одне з цих відношень перевагу у творенні понятті основи. Це призводить до певної плутанини. Балеї виявляє суперечності у поглядах Майнонга, який почасти визнає перевагу відношення причини і наслідку, а почасти – відношення акту і змісту. У зв'язку з цим виникає питання: чи причина і зміст почування:

- а) збігаються (є одним і тим самим психічним явищем)?
- б) не збігаються (є окремими психічними явищами)?

Аналіз поглядів Хьофлера, Вітасека і Майнонга показує, що у них причина і зміст почування не обов'язково повинні співпадати. Таким чином, Балеї приходить до висновку: «коли тепер [...] ми схочемо дати визначення основи почування, то не будемо знати, що властиво вважати його основою: чи його зміст, чи його причину, чи те, що є одночасно і одним і другим, чи може цілість, складену з одного і другого, чи може врешті треба визнати, що почування має більше ніж одну основу»⁵⁰.

Отже, проведений Балеєм критичний аналіз поняття психологічної (інтелектуальної) основи почувань виявив, що це поняття, хоча й видається простим і зрозумілим, приховує в собі низку суперечностей. По-перше, по-різному оцінюється роль, яку в його конструкції відіграє відношення «причини і наслідку» та «акту і змісту», а, по-друге, неясно, як виглядає їхній взаємозв'язок.

На основі вищезгаданих результатів аналізу, Балея виносить вердикт поняттю психологічної основи почувань як такому, що «в своєму теперішньому вигляді не відповідає логічним вимогам, які ми мусимо ставити до наукових понять»⁵¹. Отже, це поняття потребує реконструкції, але яким шляхом вона має піти? Щоб відповісти на це питання, потрібно спочатку вказати причину його недосконалості як критерію класифікації почувань. Згідно з Балеєм, це поняття було сконструйоване поспіхом (без необхідних попередніх приготувань) і довільно (без опертя на факти внутрішнього досвіду). У нашому випадку вихідним для конструювання поняття психологічної основи почувань є той факт, що наші почування, як вид психічних явищ, завжди «відносяться» (інтендують) до чогось, «спрямовані» на щось. Отже, слід спочатку детально дослідити це «відношення» (інтенцію).

По-перше, необхідно розглянути зв'язок між причиною і наслідком у конструкції поняття психологічної основи почувань, тобто з'ясувати в якому значенні інтелектуальні явища можна називати причиною почувань. З цією метою необхідно відповісти на такі питання:

а) інтелектуальні явища якого виду (тільки представлення чи також і судження) можуть бути причиною почувань?

б) чи причиною почування можуть бути кілька представлень (або суджень) одночасно?

с) якщо причиною почування є судження, то яку роль стосовно почувань виконує представлення, що входить до складу цього судження?

По-друге, варто прослідкувати роль відношення акту і змісту в конструкції поняття психологічної основи почувань, тобто визначити в якому значенні інтелектуальні явища можна називати змістом почувань. Тож варто знайти відповіді на такі питання:

а) інтелектуальні явища якого виду (тільки представлення чи також і судження) можуть бути змістом почувань?

б) чи змістом почування можуть бути кілька представлень (чи суджень) одночасно?

с) якщо змістом почування є судження, то яку роль виконує представлення, яке входить до складу цього судження?

По-третє, слід встановити взаємовідношення причини і наслідку та акту і змісту в конструкції поняття психологічної основи почувань, тобто послідовно з'ясувати:

а) чи може те саме інтелектуальне явище бути одночасно причиною і змістом почування?

б) якщо так, то чи збіг причини і змісту почування є законом, чи правилом з винятками?

с) якщо законом, то чи вдасться цей закон пояснити?

д) якщо правилом з винятками, то як часто виникають ці винятки і за яких умов?

Таким чином, згідно з Балеєм, тільки систематичне дослідження і пошук відповідей на усі поставлені запитання повинні стати тим фундаментом, на якому можна сконструювати вартісне з логічної точки зору поняття психологічної основи почувань.

Як ми мали нагоду переконатися, в докторській роботі Балея «Про потребу реконструкції поняття психологічної основи почувань» відобразилися почерпнуті з філософії Твардовського теоретичні і методологічні принципи. Балеї провів детальний аналіз поняття психологічної основи почувань, а також пов'язаного з ним поділу почувань на представленнєві і судженнєві. Результатом аналізу стало твердження про недостатню обґрунтованість цього поняття для проведення такого типу класифікації почувань. Неважко зауважити, звідки Балеї черпав натхнення для дослідження проблематики класифікації психічних явищ: ідейним джерелом для наукових пошуків Степана Балея були праці його вчителя Казімежа Твардовського, зокрема висловлені ним у праці «В справі класифікації психічних явищ»⁵², а особливо – в його виступі на

26 засіданні Польського Філософського Товариства, яке відбулося 26 жовтня 1905 року, під назвою «В справі класифікації почувань»⁵³. Саме в цьому виступі Твардовський піддав критиці класифікацію почувань Майнонга і висловив переконання, що «поділ почувань за їхньою основою на представленнєві і судженнєві потребує поправки через скоординування іншого поділ», а також, що «важко провести правильну класифікацію почувань, поки нам не відома точна суть цих психічних явищ».

Помітним є використання Балеєм термінології, властивої брентанівській філософській традиції (в тому чисті для традиції львівської школи), і фокусування на характерних для неї теоретичних проблемах. Варто теж відзначити, що робота Балея мала вплив на брентанівський філософський дискурс: зокрема Майнонг полемізував з Балеєм у своїй роботі «Основи загальної теорії вартості» (1923)⁵⁴.

Підсумовуючи варто наголосити, що з теоретичної, методологічної і термінологічної точок зору Балею у своїй докторській роботі виявив велику спорідненість з філософією свого учителя Твардовського та усією його школою. Ядром філософії Балея, поза сумнівом, були чотири, окреслені нами вище, методологічні і теоретичні парадигми школи Твардовського, а саме: аналіз понять, інтроспекціонізм, інтенціоналізм і класифікація психічних явищ (на представлення, судження, почування і акти волі). Однак найважливіший урок, який виніс Балею зі школи Твардовського, полягав у тому, що, як писав Балею в одній з присвячених своєму вчителю статей: «[Твардовський] впаив у нас, своїх учнів, свідомість, що усі психологічні дослідження тільки тоді будуть мати вартість, коли їх точкою відправлення будуть ясні мисленнєві положення, а закінченням – належна інтерпретація висновків. Точність і докладність є обов'язковими для психолога при проведенні досліджень, при їх інтерпретації іншим і при виведенні висновків»⁵⁵. Здається, що саме цей постулат Твардовського щодо наукових досліджень був найбільш цінним і мав найбільше значення в наукових пошуках Балея.

ПРИМІТКИ:

¹ Використано біографічні дані С. Балея, подані в його автобіографії, яка знаходиться в: *Archiwum Uniwersytetu Warszawskiego*. К-1.471.

² Див.: справу про отримання докторського ступеня С. Балея в: Державний Архів Львівської Області – Ф.26, оп. 7, спр. 1805.

³ Центральний Державний Історичний Архів у Львові (далі ЦДАІАЛ) – Ф. 310, оп. 1, спр. 393–399.

⁴ Див.: *Minister Hussarek i Ukrainofile // «Słowo Polskie»* – № 416 за 6.09.1912.

⁵ *Od prof. Twardowskiego/ «Słowo Polskie»*. – № 428 за 13.09.1912.

⁶ «Поляки і наша університетська справа» // «Діло» за 14. 09.1912.

⁷ *Achiwum Kazimierza Twardowskiego // Biblioteka IFiS PAN – Warszawa*. К 15. -12 – S. 9–10.

⁸ *Twardowski K. Dzienniki. / R. Jadczaaka – Warszawa, 1997– Część I 1915-1927 – S. 203.*

⁹ Там само. – С. 206 .

¹⁰ Там само. – С. 207.

¹¹ Там само. – С. 211.

¹² Там само. – С. 213.

¹³ Там само. – С. 254.

¹⁴ *Achiwum Kazimierza Twardowskiego // Biblioteka IFiS PAN – Warszawa*. К 15. -12. – S. 15–16.

¹⁵ Український Науковий Інститут був утворений у Варшаві в 1930 році для потреб українських емігрантів з радянської України: див. А. Портнов. *Наука у вигнанні. Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939)* – Харків, 2008.

¹⁶ Балея С. *Психологія характеру // Перший Український Педагогічний Конгрес – 1935. – Львів, 1937 – С. 1–15.*

¹⁷ ЦДАІАЛ – Ф. 712, оп. 1, од. 2.

¹⁸ Теми доповідей Балея подано на підставі звітів ПФТ публікованих в «*Ruchu Filozoficznym*» в період 1911–1928.

¹⁹ *Ruch Filozoficzny – Lwów, 1911 – Т. 1. – S. 181.*

²⁰ Там само. – С. 181.

²¹ *Ruch Filozoficzny – Lwów, 1923–24. – Т. 8. – S. 47.*

²² *Ruch Filozoficzny – Lwów, 1925 – Т. 9.– S. 174.*

²³ *Ruch Filozoficzny – Lwów, 1926–27– Т. 10. – S. 68.*

²⁴ Там само. – С. 68.

²⁵ Там само. – С. 68.

²⁶ Ruch Filozoficzny – Lwów, 1928-29 – Т. 11. – С. 172.

²⁷ Twardowski K. Dzienniki / pod red. R.Jadczaaka – Warszawa, 1997– Część II 1928–1936 – S. 13.

²⁸ Праця вийшла з друку на німецькій мові: Über Urteilsgefühle von Dr. Stefan Baley. Lemberg, Buchdruckerei der Schewczenko-Gesellschaft der Wissenschaften, 1916. а її український переклад побачив світ тільки в 2009 році в: Степан Балея. Зібрання праць. – Львів-Одеса, 2009.– Т. 2. – С. 11–75.

²⁹ Балея С. Нарис психології – Львів-Київ, 1922.

³⁰ Балея С. Нарис логіки – Львів, 1923.

³¹ Twardowski K. Idea i percepcja. Epistemologiczne studia nad Deskartesem // «Archiwum Historii Filozofii i myśli społecznej», 1976 – Т. 22. – С. 317–345.

³² Twardowski K. O patriotyzmie // Rozprawy i artykuły filozoficzne – Lwów, 1927.

³³ Twardowski K. O dostojęństwie Uniwersytetu // Wybór pism psychologicznych i pedagogicznych – Warszawa, 1992 – С. 461–471.

³⁴ Twardowski K. O jasnym i niejasnym stylu filozoficznym // Wybrane pisma filozoficzne. – Warszawa, 1965. – С. 347.

³⁵ Там само – С. 347.

³⁶ Twardowski K. Psychologia wobec fizjologii i filozofii // Wybrane pisma filozoficzne – Warszawa, 1965 – С. 99.

³⁷ Brentano F. Psychologia z empirycznego punktu widzenia. – Warszawa, 1997 – С. 52.

³⁸ Twardowski K. O czynnościach i wytworach. Wybrane pisma filozoficzne. – Warszawa, 1965 – С. 217–240.

³⁹ Twardowski K. O psychologii, jej przedmiocie, zadaniach. Wybrane pisma filozoficzne. – Warszawa, 1965. – С. 258.

⁴⁰ Twardowski K. W sprawie klasyfikacji uczuć, Rozprawy i Artykuły Filozoficzne –Lwów, 1927. – С. 418.

⁴¹ Twardowski K. W sprawie klasyfikacji zjawisk psychicznych, Rozprawy i Artykuły Filozoficzne – Lwów, 1927.

⁴² Твардовский К. К вопросу о классификации психических явлений // Исследования аналитического наследия Львовско-Варшавской философской школы – СПб, 2006. – С. 162.

⁴³ Twardowski K. O treści i przedmiocie przedstawień // Wybrane pisma filozoficzne – Warszawa, 1965 – С. 3.

⁴⁴ Там само. – С. 4.

⁴⁵ Балея С. Про поняття психологічної основи почувань // Зібрання праць / за ред. М.М.Верникова – Львів-Одеса, 2002 – С. 85.

⁴⁶ Там само – С. 88.

⁴⁷ Brentano F. Psychologia z empirycznego punktu widzenia. – Warszawa, 1999.

⁴⁸ Балей С. Про поняття психологічної основи почувань – С. 91.

⁴⁹ Там само. – С. 92.

⁵⁰ Там само. – С. 95.

⁵¹ Там само. – С. 97.

⁵² Twardowski K. W sprawie klasyfikacji zjawisk psychicznych // Szkoła – № 45–46–Т. 31. – S. 405–406, 413–415.

⁵³ Twardowski K. W sprawie klasyfikacji uczuć // Przegląd Filozoficzny – R.IX, 1906. – S. 82–83.

⁵⁴ A. Meinong. Grundlegung der algermeinen Werttheorie. – Graz, 1923. – S. 169.

⁵⁵ Baley S. Prof. Kazimierzowi Twardowskiemu w 70-letnią rocznicę urodzin // Polskie Archiwum Psychologii, 1936/1937. – Т. 9. – S. 66.